بەشی یەکەم

روخساری جوغرافیایی کوردستانو ناسینی

سنوورو چوارچێوەی کوردستان

بۆ نیشان دانی ئاخی کوردستان نەخشەیەکی[1] روونو راستەقینەی ئەوتۆ لەبەردەست دا نیە کە بۆ شوێنی دیکە هەیە چونکو ئەو سەرزەمینە بە درێژایی مێژوو لەبەر هەلومەرجی تایبەتیی خۆی کە هەموو کات لەسەر رێگەی سەرکەوتووانی شەڕو خاوەن دەسەلاتە هەرە بەرزەکانی سەردەم هەڵکەوتووە، زیاتر کەوتۆتە بەر گرفتی بەرتەسکبوونەوە بەربڵاو بوونو لە ئاکام دا خەتی سنووری شوێنی دانیشتنی کوردان، هەموو کات تووشی گۆڕانکاری بووە. هەر لەسەر ئەو بنەمایە لە تێڕوانینو توێژینەوەی جوغرافیای کوردستان، بە گوێرەی

---

[1] دیارە لە سەدەکانی پێشوو دا بە شێوەی جۆراوجۆر باسی سنووری کوردستان کراوەو وەك لە کتێبی شەرەفنامە دا کە چوار چەرخ بەر لە ئێستا نووسراوە زۆر باسی ئەو مەسەلەیە کراوەو لە قەولی حاجی قادری کۆیی بە شێوەی هەڵبەست لە سنوورەکانو دانیشتوانی کوردستان دەدوێ:

کوردە دەزانی لە کوێ ساکینە خزمانی تۆ — گوێ بگرە تا بۆت بڵێم مەسکەنی قەومانی تۆ
کێوی توررووسو عومقی حەوزەیی ئەسکەندەروون — غەربیە تا بەحری رەش سەرحەدی بە مەیدانی تۆ
بەحری رەش واردهان ئاوی ئاراز لـێ بزان — حەددی شمالە کۆچەری بێ جەولانی تۆ
ئەلوەندو گۆلی ورمێ تا سەری ئاوی ئاراز — سەرحەددی رۆژهەلاتی جۆگەو مەیدانی تۆ
ئەهوازو کێوی حەمرینو ژەنگارو نەسیبەین — بۆ جنووبە رەوزەیی ریزوانی تۆ
داخڵی ئەم حدوودە 12 ولایەت هەیە — دەڵێن 12 میلیۆنە نفووسی کوردانی تۆ
حاجی درۆیە ئەسڵی خۆی نەنووسراوە — دەگاتە بیست میلیۆن گەر بنووسرێ قەومانی تۆ

(شەرەفنامە، چاپی چاپەمەنی عیلمی بە سەرەتای محمد لوی عباسی ل 587و 588

www.pertwk.com

هەلومەرجی باس کراو دەبێ بە گشتی روخسارەکەی بەرینە ژێر موتالا. هەر بۆیە ئێمەش بە گوێرەی رابردووی مێژوویی‌و جوگرافیایی بەشە جۆراوجۆرەکان ئەو باسە لە سێ تەوەرەی ژێرەوە دا موتالا دەکەین:

1ـ ئەو ناوچانەی کە سنووری سروشتی‌و نەگۆڕیان بە رابردووی مێژوویی کۆنترەوە هەیەو بریتین لەو شوێنانەی کە لە سەرەتاوە مەوتەنی کوردان‌و لە سەردەمە دوورو لەمێژینەکانەوە هەموو کات لەبەر دەستی کوردان دابووە.

2ـ ئەو شوێنانە لە ئاخی کوردستان کە بە درێژایی مێژوو و بەهۆی رووداوە

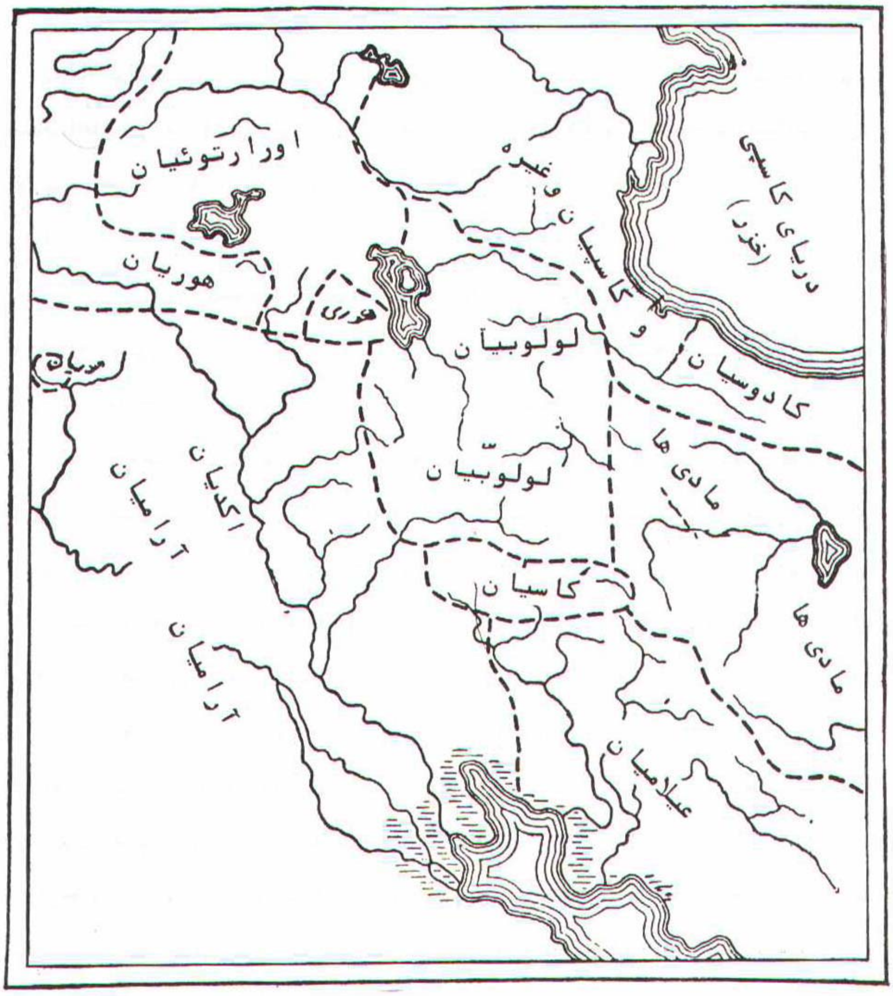

شوێنی نیشتەجێ بوونی تاقمە رەگەزی‌یەکان لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی بەر لە میلاد

مێژوویی‌یەکانەوە لە ئالوگۆڕ دابووەو بەشێکی زۆر لەو شوێنانە هەرکات بەدەست یەکێکەوە بوون. واهەبووە کوردەکان مەجبوور بوون بەشێك لەم شوێنانەیان جێهێشتوە بەلاَم ئەوە نەبۆتە هۆی ئەوەی کە بە تەواوی‌و بە یەکجاری چۆل بێ‌و قەومێکی دیکەی تێدا نیشتەجێ بێ، کوردەکان لەو بەشانە دا هەموو کات زۆرینەیی خۆیان پاراستوە.

3ـ هێندێك شوێنن کە وردە وردە کوردیان لێ زیاد بووەو ئاکامەکەی بۆتە ئەوە کە لە رێگەی جوولانەوە نەتەوەیی‌یەکانی ئەوان بەتەواوی کەوتۆتە ژێر دەستیان‌و دەسەلاَتیان لەوێ را بە دەستەوە گرتوە. ئەو ناوچانە بە بوونی زۆرینەی کورد لە ناویان دا بوونە ناوچەی کوردنشین‌و هاتوونە چوارچێوەی نەخشەی کوردستانەوە.

لە پێناو ئەم مەبەستە دا بۆ شارەزایی زیاتر وێڕای ناساندن‌و کێشانی خەتی دیاری بۆ هەر کام لەو ناوچانە هەولمان داوە خەریتەیەکی نە زۆر وردو راست بەلکوو بە شێوەیەکی وێچوو ئامادە بکەین‌و بیخەینە بەرچاوتان، رەنگە بۆ ناسینی باشتر یارمەتیمان بدا.

1ـ ئەو بەشانەی لە بنەڕەت ڕا هی کوردان بوون‌و ناوەندی کوردستانن.

ئاخی بنەڕەتی کوردنشین یا بە وتەی مینۆرسکی ئەو ناوچانەی **ئەگەر** بمانەوێ لەدەستپێك دا باسی کوردان بکەین دەبێ ئەو ناوچانە بێنینە گۆڕێ‌و باسیان لێ بکەین[1] کە بریتین لەو بەشە لە ئاخی کوردستان کە لەنێو سنوورە سروشتی‌یەکان دا هەلکەوتوون‌و لە ژێرەوە ئاماژەیان پێدەکەین.

خالی سەرەتایی ئەو ناوچە لە باکووری رۆژهەلاَت ئەو زنجیرە کێوانەن کە لە باکووری رۆژهەلاَتی ئاراراتەوەو لەدوایین خەتی باکووری رۆژئاوای ئێران لە ئاخی تورکیەڕا دەست پێدەکاو راست بەرەو باشوور بۆ لای باشووری رۆژهەلاَت دادەکشێ‌و، دوای ئەوەی بەرزایی‌یەکانی قەراخی باکووری رۆژئاوای ئێران پێك دێنن بۆ لای کێوەکانی "جۆلە مێرگ" دەڕۆن‌و لەوێڕا هەتا زێی گەورە درێژەیان هەیە.

---

[1] کوردەکان، نووسینی مینۆرسکی، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی

www.pertwk.com

ئەو کێوانەی کە لە درێژەی کێلەشین "Kel.î.shin"دا دەڕۆن‌و بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات لار دەبنەوەو پاش پێوانی مەودایەکی درێژ کە تا خەتی باشووری کوردستانی ئەردەلان دەچنە پێش‌و لە کەوانێکی گەورەدا لە پێش دا بەرەو ڕۆژئاواو دوایە بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕوا تا ناوچەکانی باکووری دەشتی خووزستان دەکشێ‌و لەوێڕا بە چەند بەشی بەرانبەر بە یەك بەرەو ڕۆژهەڵات دەڕۆن‌و بڵاو دەبن.

ئەو زنجیرە کێوانە لە "جۆلە مێرگ" بە دواوە بە زنجیرە کێوی زاگرۆس نێودێر کراوە. بەڵام لەبەر ئەوەی لە باشووری کێوەکانی جۆلەمێرگ‌و زێی گەورە بە دوا، لە پێکهێنانی سنوورەکانی ماکەی بنەڕەتیی کوردستان دا هیچ ڕۆڵێك ناگێڕن زیاتر لەوە وەدوای ناکەوین.

لە باکووری کێوەکانی جۆلە مێرگ، زێی گەورە سنووری سرووشتی بەرەو ڕۆژئاوا دیاری دەکاو، دوای ئەوەی ڕژایە نێو دجلە بە درێژایی ئەم ڕووبارە بەرەو باکووری ڕۆژئاوا درێژ دەبێتەوە، بە شێوەیەك کە لە باشووری چیای "جوودی"[1] لەڕۆژئاوای دجلەو لە بەرانبەر جۆلەمێرگ تێدەپەڕێ‌و پاش ڕۆیشتن بە ناوچەی باشووری "بۆتان" دا کە ناوەندەکەی "جزیرە ابن عمر"ە بە درێژایی کێوەکانی باکووری "نەسیبەین" دا ڕاست بەرەو ڕۆژئاوا دەکشێ‌و دەچێتەوە ڕووباری فورات. لێرە بەدواوە بەشی سەرووی ڕووباری فورات "ئاوی مراد" دەبێتە سنووری سروشتی‌و لە ڕۆژئاوای دیاربەکرو ناوچەی "خەرپووت"و باشووری ئەرزنجان بەرەو ڕۆژهەڵات دەگەڕێتەوە، لە باکووری "ئەرزەرۆم"ڕا کێوەکانی "کاردووش" یا کورستان عۆدەداری ئەو ئەرکە دەبن‌و تا کێوەکانی ئارارات‌و یەکەم سەرچاوەکانی ڕووباری ئاراز درێژەی هەیە. بە چەشنێك کە سەرچاوەکانی ئارازو فورات لەو ناوچە هەڵکەوتوون، لێك نێزیکن‌و بەرانبەری یەکترن.

لەم چوارچێوەدا ناوچەکانی بۆتان، خەرپووت، دیاربەکر، بتلیس‌و چەند بەشێ لە ئاخی ئەرزەرۆم هەڵکەوتوون کە دوو شاری میافارقین‌و ماردین، دەگرێتەوە کەلە داوێنی کێوێك هەر بەم ناوە جێگیرن. نەسیبەین، ئەرغنی،

---

[1] ئاگادار بوون لە داستانی کێوی جوودی‌و چلۆنایەتی بەسەرهاتەکەی کە بۆ هەموو دینداڕێك لە هەر کام لە دینەکان پێ جێگەی ڕێزە بە پێویست دەزانم. چونکو ئەو کارەش پێویستیی بە لەسەر ڕۆیشتنێکی زۆرو گێڕانەوەیەکی درێژ هەیە، بۆ ئەوەی کاتی خوێنەرانی بەڕێزیشم نەگرتبێ بە کورتی شتێکم هەر لەم بابەتەوە ئامادە کردوە کەهەر لەم کتێبە دا دەیخەمە بەرچاوتان.

سوەرك و ئامێد لە رۆژئاوای دجلە تا فورات و لەرۆژهەلاتی دجلەش شارەکانی جزیرەی ابن عمر یا جزیرو نیشابوور، سعرد، لرجکی و بۆتان و ئەرزەرۆم و بتلیس و ... هەلکەوتوون.

هەروەك باس کرا ئەم هەرێمە ناوەندی بنەڕەتیی کوردستانە و ناوچەکانی دەوروبەریش کە کوردنشینن بە درێژایی مێژوو دانیشتووەکانیان کورد بوون. ئاشکرایە دۆلەکان و داوێنەکانی زنجیرە کێوەکانی زاگرۆسیش بە درێژایی دیرۆك جێگەی مانەوە و ژیانی کوردان بووە و لە بەرانبەر هێرشکەرەکان دا حاشارگە و سەنگەریان بووە. هەروەك جزیرەش کە لە باکووری رۆژهەلاتی سووریەی ئێستایە هەر ئاوا بووە.

2- ئەو هەرێمانەی کە لە درێژایی مێژوو دا بەهۆی رووداوەکانەوە گۆڕانکارییان بەسەر داهاتوە.

ئەو شوێنانە زیاتر دەوروبەری کوردستانی ناوەندی پێك دێنن کە هەلس و کەوتە مێژووییەکان و هێرشەکانی قەومە دەست درێژکەرەکان لەوێ دا شوێنەواری دوورو درێژیان هەبوە. وەك پەلاماری مەغوولەکان، تەیمووریەکان و دواتریش هێرشی تورکەکانی ئاق قوینلو و قەرە قۆینلو و سەلجووقیەکان و ... لەرۆژهەلات و هێرشی عەرەبەکان چ لەزەمانی ئیسلام داو دواتریش لە باشوور را.

هەر چەند دوای هێرشی عەرەبەکان دینی پیرۆزی ئیسلام هەموو ولاتی گرتەوە و بوو بە ئایینێکی گەلی و کوردەکان پێشوازیی گەرمیان لەو دینە کردو بە پێچەوانەی ئایینەکانی یەهوودی و مەسیحی کەهیچ کات خەلکی ئەم شوینانە پێشوازی یان لێنەکرد، دینی ئیسلام پەرەی سەند بەلام فەرمانڕەوایی ناوچەیی عەرەبەکان سەقامگیر نەبوو، زۆر زوو ئەمیر نشینەکانی ئەو ناوچانە دەسەلاتیان بە دەستەوە گرتوە.

هەروەها لە رۆژئاوا و باکووریشەوە هەر لەکۆنەوە یۆنانییەکان و رۆمیەکان هیچ کات نەیانتوانیوە دەسەلاتی خۆیان لە کوردستان دا دەستەبەر بکەن. هەرچەند لە هەمووی ئەو هێرشانەدا خەلکی ئەم هەرێمە لەژێر هێزو زەختی زۆردارانی دنیاگرو دنیاخۆر دابووە و زیانی یەکجار زۆریان بینیوە و ولاتەکەیان هەموو کات مەیدانی شەڕو شووری نەیارانی دژبەیەك و بەتوانای سەردەم بووە.

www.pertwk.com

3. ئەو بەشەی کە وردە وردە کەوتۆتە ژێر نفووزی ڕەگەزیو نەتەوەیی کوردەکانو تێیدا بوونە زۆرینەو خاوەن دەسەڵات.

ئەو بەشە بریتی‌یە لەو شوێنانەی کە بەهۆی کۆچی زۆرەملیو کەوتنە ژێر زەختو هەلومەرجی نالەبار بۆتە شوێنی مانەوەیانو پاشانیش تێیدا بوونە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو جێگایانەو بە کردەوە بۆتە بەشێك لە خاکی کوردان.

لەسەریەك ئەو هەرێمانەی باسمان کردن کوردستانی ئەوڕۆیان لێ کەوتۆتەوە. ئەگەر ناوچەکانی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێو باشوورەکەی کە بە تێکڕا موکریانەو هەروەها قەراخی ڕۆژئاوای ڕووباری تەتەهووی لێ جیاکەینەوە کە هەر لە سەرەتای مێژۆوە نیشتمانی کوردان بووەو چەند جاریش کەوتۆتە ژێر دەستی تورکەکانی ئاسیای ناوەندی، ناوچەی باکووری ئەرزەرۆم بەرەو قارسو ئەرمەنستان تا قەراخەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی بەحری ڕەشو چەند بەشێك لە کۆماری ئازەربایجان ـ جەوانشیر، ئارشو جەبرەئیل لەولای ڕووباری ئاراز کە بە دوای ساڵەکانی شەڕی ڕووسو عوسمانیو دواتریش لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی کە شەڕەکان بەرەو باکووری ڕۆژئاوا واتە بۆ لای ئەرزەنجانو سیواس، هەروەها لەناحیەی جزیرەو دیاربەکر بەرەو لای کەنداوی ئەسکەندەروونو تا دەگاتەوە مەدیتەرانە هەمووی لەسەر بەشی سێ بەحیساب دێن. هەروەك ئێستاش ئەگەر کەسێك لە ناوچەی موکریان واتە مهاباد، بۆکان، سەردەشت، سەقزو ...دا سەفەر بکا زۆر ناوی تورکی بەسەر دێهاتەکانەوە وەك قەرەموسالی، ساری قامیش... دەبینێ کە ئەوانە لە سەردەمی تورکەکانی قەرەقۆینلو ماونەوە کە خەڵك بە تورکەڕەش نێودێریان کردبوون. هەر بەم شێوە لە ناوچەکانی قارسو ئەردهان یا لە باشووری ڕۆژئاوا لە ئەنتەبەو ئاخی حاشیەی ئەنتاکیە لە قەراخ کەنداوی ئەسکەندەروون هەڵکەوتووە پێو شوێنی کوردان بەرچاوە.

---

[1] ئەوە ڕاست بە پێچەوانەی بۆچوونی مینۆرسکیو وتەی ئەوە. لە حاڵێك دا لە چەند دێر سەرەوەتر دەڵێ:
کوردان ئەوڕۆ لە ئاخێکی بەرین دا دەژین کە سنوورەکانی تورکیەو ئێرانو عێراق تا ئارارات دەگرێتەوەو لە سنوورەکانی ئێمەش "مەبەست سنووری ڕووسیەیە بەر لە لەبەریەك بڵاوبوونی سۆڤیەت" تێدەپەڕێو دەگاتە قەفقاز ـ بە دوای ئەوە دا دەڵێ سنووری باکووری کوردەکان لە نیزیك ئەرزەرووم بە ئاخر دەگا.

چاوخشاندنێك بەسەر وتەی گەشتیارو رۆژهەلاَتناسانو ئەو مێژوو نووسانەی کە لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا چاویان بە کوردستان کەوتوەو هەرکامیان بە پێی بەربلاَوی گەشتەکەیان چوارچێوەیەکیان بۆ کوردستان باس کردوەو زەینی ئێمە زیاتر لەسەر ئالَوگۆڕی سنوورەکانی کوردستان روون دەکەنەوەو رێنوێنیی زیاترمان دەدەنێ. دەبێ ئەوەش بلێین کە لەبەر هێندێك هۆی تایبەت وەك نەبوونی ئیمکانی گەشتو گوزاری درێژ لەرابردوو داو لەبەر ئەوەی نەیانتوانیوە بچنە هەموو کوردستانو هەروەها لەبەر ئەوەی نەتەوەی کورد زۆر بە هێواشیو وردەوردە لە دەوروبەری خۆی چۆتە پێش بۆچوونی ئەو کەسانەش کە لەسەرەوە باسمان کردن یەك چەشن نیەو ناتەباییو کەمو کووڕی تێدایە. بەلاَم دیسانیش زۆربەیان لەسەر هەرێمەکان قسەیان یەکەو ئەوە بۆخۆی بە پێچەوانەی هێندێك بۆچوون نیشاندەری ئەو شوێنانەیە کە کوردی تێدا نیشتەجێنو لەسەدەکانی سەرەتای مێژوو دا هەبوون. جا ئەگەر نێوی کوردستانی لەسەر نەبووبێ کە بە بڕوای نووسەر بە شێوەیەکی دیکە هەبووە ئەوە گرینگ نیە، بەلاَم گومان لەوە دانیە کە کوردستان واتە جێگەی دانیشتنی کوردان هەر هەبووە.

بە تێڕوانین لەو بۆچوونانەی مێژوونووسان لەسەر کوردستانو سنوورەکانی، مرۆڤ لێرەڕا بۆ چەندهەزار سالَ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە. ئێمە هەولَ دەدەین لەو بەشەدا ئەوەندەی بلوێ ئاماژە بە پێشینەو ریشەی نژادیی نەتەوەی کورد بکەین. لێرەدا تەنیا ئاماژە بە هێندێك لەو گەشتیارو مێژوو نووسانە دەکەین کە لەمەڕ کوردستانو سنوورەکانی قسەیان کردوە.

گزنفۆن سەرداری یۆنانی کە لە دەوری 402ی پێش لە دایکبوونی مەسیح، بەدوای ئەوەی دا کە "کوروش"ی هەخامەنشی لە براکەی خۆی ئەردەشیری سێهەم شکستی خوارد، فەرماندەریی 10هەزار بەکرێگیراوی یۆنانی کە لە خزمەت کوروش دابوون وەعۆدە گرتو پاش بڕینی رێگایەکی دوورو درێژ گێڕانیەوە یۆنانو ئەو حەرەکەتە لە مێژوو دا بەگەڕانەوەی 10هەزار کەس ناسراوە.

گزنفۆن لە کتێبێك دا کە هەر بەوناوە ئامادەی کردوە بیرەوەرییەکانی ئەو گەڕانەوە مێژووییەی نووسیوە. ئەو دەنووسێ کە لەسەر رێی گەڕانەوە لە

www.pertwk.com

کوردستان چیان بەسەر هاتوەو چۆن دەگەڵیان تووشی تێکهەڵچوون بوونو ئەوان چۆن وەشوێن ئەو دوژمنە بێگانە کەوتوونو راویان ناون. ناوبراو وێڕای باسی چۆنیەتی زیانەکانو، ئەو کویرەوەرییانەی لە کاتی هەڵاتن لە دەست کوردان کێشاویانە نووسیویەتی: "ئەو قەومە کەناویان "کاردۆشۆی" بوو هەتا نیزیك ترابوزان وەدوامان کەوتنو زیانێکی گیانی زۆریان لێ داین." ئەو مێژوونووسە دوای ئەوەی لەسەر ئازایەتیو شەڕکەری ئەوان زۆر دواوە دەڵێ سنووری ئاخی "کاردوك" هەتا بۆتان درێژەی هەیە.

دوای گزنفۆن ئەوهەرێمە پێی گوتراوە "کوردوان = کوردوئن" کە دواتر نووسەرانی دیکەش هەر بەم ناوە باسیان کردوە.[1] لە دەورەی داریوشی سێهەم کە بەر لەوەی ببێتە شا ئەمیری کوردستان بووە، سنووری کوردستان لە زێی گەورە ڕا تا سەرچاوەی رووباری دیجلە نووسراوە. "سترابوون" جوغرافیزانی سەردەمی کۆن وێڕای ئاماژە بە ئاخی کوردستان دەنووسێ: ناوەندی ئەو شارە ئامێد بووە کە خۆی ناوەندی ئەیالەتی دیاربەکر بووەو لەنێوان جیبالو موشو دیاربەکر هەڵکەوتوە.

حمداللە مستەوفی لە کتێبی "نزهت القلوب" دا دەنووسێ، ناوچەکانی ئەرمەن، جزیرە، هەولێر، ئامێد لەسەر هەرێمی کوردستان بوون کەناوەندەکەی شاری "بەهار" لەباکووری هەمەدان بووەو دوایە گوێزراوەتەوە بۆ "بێهستان" یا "بێستوون". شارەکانی تاق بۆستان، ماهیدەشت، دەربەندی تاج خاتوون، خەفتیان، بەهار، دینوەرو شارەزوور[2]، کرماشان (قرمسین)، کەنگاوەر، دەربەندی زەنگیو هەروەها شاری ئەلشتەر کە ئاگردانێکی زەردەشتیشی تێدا بووەو ناوی "ئاورووخەش" بووە، هەمووی لەژێر فەرمان دابوو.[3]

اولیاو چلبی لە ساڵی 1065ی کۆچی دەنووسێ کوردستان بریتیيە لە ئەرزەرۆم، وان، حەکاری، جزیرە ابن عمر، عیمادیە، موصل، شارەزوور، ئەردەڵان، درنەو درتەنگ تا دەگاتە بصرە کە درێژاییيەکەی حەفتا فرسەخەو

[1] کوردو کوردستانو شارەکانی، محمد مەردووخی کوردستانی ل 32

[2] یاقووتی حەمەوی پێی وایە زووری کوڕی زوحاك بنیاتنەری شارەزوورە

[3] حمداللە مستەوفی یەکەم نووسەرە کە دوای ئیسلام ناوی کوردستان دەبا (740ی کۆچی)

پانایەکەی کەمترە.[1] "سێر مارك سایکس" پێی وایە کوردستان لەنێوان زێی گەورە ڕووباری دیجلەو باشووری دەریاچەی وان دایە.

"تورو دانژن" باسی دوو لەوحە دەکا کە دەگەڕێنەوە بۆ دوو هەزار ساڵ پێش زایینو لەم دوو بەردە نووسراوەدا نێوی وڵاتی "کارداکا" هاتووە کە دراوسێی "سوی" بووە. کتێبی شەرەفنامەش باسی قەڵایەك بەم نێوە لە بتلیس دەکا[2]. زانای خوا لێخۆشبوو محەممەد مەردووخی کوردستانی ئاوا باسی چوارچێوەی کوردستان دەکا:

کوردستان بە شەش وڵات "والی نشین"ی ژێرەوە دابەش کراوە.

1ـ وڵاتی دیاربەکر کە ناوەندەکەی شاری موسڵەو شارە گەورەکانی بریتین لە: میافارقین، ماردین، نسیبەین، ئەرغنی، سوەرگ، ئامێد، جزیرەی کوڕی عومەر یا جزیرە، نیشابوور، سوعرەد، لەرجکیو بۆتان.

2ـ وڵاتی مووسڵ کە ناوەندەکەی شاری دیاربەکرەو شارە گەورەکانی بریتین لە: هەولێر، سولەیمانیە کە کوردەکان پێیان وتووە شاربازێر = شاری بازاڕ[3]، بوستان، کەرکووك یا ئارانجا کە مەوتەنی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیووبی بووە، ژەنگار، عیمادیە، ڕەواندز = قەڵای گەڕۆك، کفری، صلاحیە، گولعەنبەر یا خلمار.

3ـ وڵاتی سنە یا ئەردەڵان (سنندج) کە ناوەندەکەی شاری سنەیەو شارە گەورەکانی بریتین لە: بیجار، گەرووس، سەقز، بانەو هەورامان (پاوە).

4ـ وڵاتی سابلاخ = مەهاباد کەناوەندەکەی مەهابادەو شارەکانی سەردەشتو مەهابادن (بۆکانو شنۆی نەنووسیوە).

5ـ وڵاتی کرماشان کە ناوەندەکەی شاری کرماشانە بە ڕابردوویەکی مێژووییەوە, سونقور، کەنگاوەر، کەرەند، هاورن ئاوا، سەرپێڵی زەهاو، قەسری شیرینو هەرسین سەر بە کرماشانن.

---

[1] سەفەرنامەی ئەولیا چەڵەبی بەرگی 4 لاپەڕی 75،

[2] کتێبی "ئاتۆریولوژی" لە نووسینی تۆرۆدانژین لاپەڕی 112. ئەو نووسراوەو زۆر نووسراوەیتر کە لەدەست دا ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە کوردستان زۆر بەر لە حمداللە مستەوفی کوردستانی پێوتراوە بەڵام زمانەکانی پەهلەوی، پارسی دێرین، ئاکادیو ئاشووریو... کە وشەی "کورد"یان زۆر بەڕوونی تێدا دیارە وەك: کوردوئن، کوردوان، کاردۆشۆی، کاردۆخۆی، کوردوشو ...

[3] وشەی باژار لە ڕاوێژی کرمانجی دا بە مانای شارەکە ڕەنگە هەر لە بازار وەرگیرابێ. و

www.pertwk.com

6ـ وڵاتی لۆڕستان کە بریتی‌یە لە شارەکانی بروجرد = وریگرد، خورەم ئاوا، سیمرە، مەلایر، نەهاوەند، تویسرکان. لە ئاخری هەمووان لێستێرنج لە کتێبی "هەرێمەکانی خەلافەتی رۆژهەڵاتی" دا کوردستان دەناسێنێ: "بەینی خووزستانو جبالی عێراق، دوورگەی ئەرمەن، ئاران، مۆکان = مغانو ئازەربایجان، ئەنسکلۆپێدیای ئیسلامییش لە باشووری رۆژهەڵات، لوڕستانو لە باکووری رۆژئاوا، مەلاتیەشی لێ زیاد دەکا. دیارە زۆر کەسی دیکە بڕوای جیاوازی تریان لەسەر ئەم بابەتە هەیە.

بە کورتی هەرکام لەم مێژوونووسو رۆژهەڵاتناسانە سنوورێکیان بۆ کوردستان داناوە، هەرچەند بۆچوونەکانیان فەرقو جیاوازی هەیە، بەڵام هەموویان لەسەر ئەو بنەمایە بۆ بۆچوونی وەك یەکیان هەیەو پێیان وایە کوردستان لەو هەرێمانە پێك هاتوە کەباسیان کردوە. چونکو ئەگەر لەسەر هەمووی ئەوانە بدوێین ناگەینە مەبەستی سەرەکی خۆمان بۆ روون کردنەوەی دۆخی جوغرافیایی کوردستان، بۆیە لێرە دا کۆتایی بەم باسە دێنین. بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی ئەوانەی لەسەرەوە باسمان کردنو هەروەها لەبەر بەربڵاوی هەرێمەکانی کوردستان دەتوانین لەمەڕ درێژاییو پانایی کوردستانی ئەمڕۆ ئاوا بڵێین:

خەتێکە کە لەباکووری رۆژهەڵات لە رۆژهەڵاتی ترابووزانی تورکیە، لە قەراخ دەریای رەشو ناوچەی باتوم کە دەکەوێتە (ئاخری‌یەکانی باشووری رۆژهەڵاتی دەریای رەش) دەست پێدەکا، بە خەتێکی قووڵی کەوانی تر بەرەو باشووری مەڵبەندی ئارارات بە هەرێمی رۆژهەڵاتی ئەردهانو جەوانشیرو ناوچەکانی جەبرەئیلو ئارش لە باشووری ئەرمەنستانو کۆماری ئازەربایجان دا تێدەپەڕێو دەڕوا هەتا دەگاتە بەرزایی‌یەکانی باکووری رۆژئاوای ئێران لە رۆژهەڵاتی ماکۆ. لەوێڕا بە خەتێکی راست دادەکشێو لە قەراغی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لەو شوێنەڕا کە پارچە خاکێکی باریکەو ئازەریو کورد تێکەڵ بە یەکن دەچێتەوە باکووری شارستانی ورمێ کە لەوێ دا ئاوی دەریاچەکە خۆی سنووری کوردستانەو هەتا باشووری رۆژئاوای دەریاچەکە ناوچەی رۆژهەڵاتی مەهاباد درێژ دەبێتەوە.

لێرە بەولاوە بەهۆی کەوانێکی گەورە بەرەو رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵات دەڕوا، بە چەشنێك کە ناوچەکانی تیکابو گەڕووس دەگرێتەوەو لەوێڕا بەرەو

نەهاوەندو هەمەدانو ڕۆژهەڵاتی پارێزگاکانی کوردستانو کرماشانو لوڕستان دەکشێو دوای گەیشتن بە دەشتی خووزستان دەچێتەوە ئیلامو، پاش تێپەڕین لە ڕۆژئاوای شووش دەچێتە ناوخاکی عێراقو لەناوچەی مەدائنی قەدیم بەرەو باکوور دەخزێو بە ڕۆژئاوای خانەقینو ڕۆژهەڵاتی بەغدادا دەڕوا، هەر کە گەیشتە ئەو جێگایەی زابی گچکە تێکەڵ بە دیجلە دەبێ، ڕووبارەکە خۆی دەبێتە سنووری ناوچەکانی کوردنشینو عەرەب نشینی عێراق. دوایە بە ڕۆژئاوای مووسڵ دا تێدەپەڕێو بۆلای ڕۆژئاواو باکووری ڕۆژئاوا دەڕواو هێندێك دوورتر لە نسیبەینو ڕۆژئاوای مەڵبەندی دێرسیمو روقعە خوارە پێچەکە دەکاو بە شێوەیەك دەڕوا کە ناحیەی جزیرە لە سووریەش دەگرێتەوە کە دانیشتوانی کوردن.

دوای ئەوەی گەیشتە کەنداوی ئەسکەندەروون بەرەو باکوور تا ئادانا دەچێو لەوێڕا بە باشووری ڕۆژهەڵات دا دەڕواو بە ناوچەی (مووش)یش دا دەچێ، دەکەوێتەوە ڕۆژهەڵاتی سیواس، بە لای باکووری ڕۆژهەڵات دا دەچێتەوە قارسو لەوێڕا دەگاتەوە باتووم لە سیلەی باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەش.

لە ڕۆژهەڵاتی لوڕستان تا ڕۆژئاوای دیاربەکرو کەنداوی ئەسکەندەروون لە 32 تا 42 دەرەجەی هێڵی پانایی جوغرافیایی باکووریو، لە هێڵی 36 تا 48 دەرەجەی درێژایی جوغرافیایی ڕۆژهەڵات هەڵکەوتووە کە بە حیسابی زانای خوالێخۆشبوو محمد مردوخ سەدو سیهەزار کیلۆمیتری چوارگۆشەیە،[1] بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی ئەو باریکاییەی کە لەباکووری ئارارات ڕا دەست پێدەکا تا قەراغی باشووری ڕۆژهەڵاتی بەحری ڕەش لەباکووری قارسو باشووری ڕۆژئاواو باشووری ئەرمەنستانو وڵاتی ئەرزەرۆمو ئەرزەنجان تا دەوروبەری سیواسو چوارچێوەیەکی کە لە دابەشکردنی کوردستان دا باسمان کرد، ئەو پانایە دەگاتە دووسەت هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە.

لەو خاکە دووسەت هەزار کیلۆمیتریە دا ڕوخساری زەویەکی ناهەموارو تێکەڵ پێکەڵ دەکەوێتە بەرچاو کە زۆربانووی بەرینو کێوی بەرزو هەڵچوو بەرەو ئاسمانی لەخۆدا جێکردۆتەوەو کێوەکانی ئاراراتیش بەو بارستاییو بەرزیو هەیبەتەوە لە ناوەندی دا بەرزبۆتەوەو سەر لەعاسمان دەسوێ.

[1] مێژووی کوردو کوردستانو شوێنەکانی ژێر دەسەڵاتی لە نووسین محمد مردوخ ل 54

www.pertwk.com